

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.6.7>

ŹRÓDŁA FORMACJI IDEO-ARTYSTYCZNEJ ARTYSTY UKRAIŃSKIEGO IVANA GONCHARA

Natalia Kovalenko

*starszy wykładowca na Wydziale Historii Sztuki
Narodowa Akademia Sztuk Pięknych i Architektury
(Kijów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0002-9708-310X
e-mail: natkov3@gmail.com*

Adnotacja. Zagadnienie zachowania i rozwoju tradycji ludowych jest jednym z priorytetów współczesnych ukraińskich badań naukowych. W tym kontekście szczególną uwagę zwraca się na działalność ukraińskiego artysty, rzeźbiarza, naukowca Iwana Honczara, który zgromadził unikatową kolekcję sztuki ludowej.

Iwan Makarowicz Gonczar (1911–1993) zajmuje szczególne miejsce w kulturze ukraińskiej XX wieku, wnosząc nieoceniony wkład w sprawę odrodzenia narodowego. Znany przede wszystkim jako założyciel muzeum kultury ludowej, folklorysta i etnograf, ponad czterdzieści lat poświęcił twórczości: pracował jako rzeźbiarz, malarz, grafik, krytyk sztuki, otrzymywał tytuły i nagrody (Zasłużony Robotnik Sztuki im. Ukraińska SRR, laureat Państwowej Nagrody Ukraińskiej SRR im. Tarasa Szewczenki, Ludowego Artysty Ukraińskiej SRR) (Poklad, & Yaremenko, (Eds), 2007: 410).

Słowa kluczowe: Iwan Gonczar, tradycje ludowe, rzeźbiarz, malarz, harmonogram, sztuka, kreatywność.

SOURCES OF IDEO-ARTISTIC FORMATION OF UKRAINIAN ARTIST IVAN GONCHAR

Natalia Kovalenko

*Senior Lecturer at the Faculty of Art History
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kiev, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-9708-310X
e-mail: natkov3@gmail.com*

Abstract. The issue of preserving and developing folk traditions is one of the priorities of contemporary Ukrainian scientific research. In this context, special attention is paid to the activities of the Ukrainian artist, sculptor, scientist Ivan Honchar, who amassed a unique collection of folk art.

Iwan Makarowicz Gonczar (1911–1993) occupies a special place in the Ukrainian culture of the 20th century, making an invaluable contribution to the cause of national revival. Known primarily as the founder of the museum of folk culture, folklorist and ethnographer, he devoted more than forty years to his work: he worked as a sculptor, painter, graphic artist, art critic, he received titles and awards (Meritorious Art Worker named after the Ukrainian SSR, laureate of the State Prize of the Ukrainian SSR. Taras Shevchenko, People's Artist of the Ukrainian SSR) (Poklad, & Yaremenko, (Eds), 2007: 410).

Key words: Ivan Gonchar, folk traditions, sculptor, painter, graphic, art, creativity.

ДЖЕРЕЛА ІДЕОМИСТЕЦЬКОГО ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНИКА ІВАНА ГОНЧАРА

Наталія Коваленко

*старший викладач факультету історії мистецтв
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури
(Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-9708-310X
e-mail: natkov3@gmail.com*

Анотація. Питання збереження та розвитку народних традицій є одним із пріоритетних напрямів сучасних українських наукових досліджень. У цьому контексті особлива увага приділяється діяльності українського художника, скульптора, вченого Івана Гончара, який зібрав унікальну колекцію народного мистецтва.

Іван Маркович Гончар (1911–1993) займає особливе місце в українській культурі 20 ст., зробивши неocenний внесок у справу національного відродження. Відомий передусім як засновник Музею народної культури, фольклорист та етнограф, він присвятив своїй творчості понад сорок років: працював скульптором, живописцем, графіком, мистецтвознавцем, отримував звання та нагороди (заслужений діяч мистецтв УРСР, лауреат Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка, народний артист УРСР) (Poklad, & Yaremenko, (Eds), 2007: 410).

Ключові слова: Іван Гончар, народні традиції, скульптор, маляр, графіка, мистецтво, творчість.

Wprowadzanie. Twórcze dziedzictwo I. Gonczara obejmuje około czterystu dzieł rzeźbiarskich wykonanych w różnych technikach (gips, ceramika, marmur, brąz), galerię portretów postaci historycznych i postaci kultury ukraińskiej, kompozycje rodzajowe, szkice do pomników itp. podczas wypraw po Ukrainie (Kudrickij, (Ed.), 1985: 102). Prace artysty zdobią zbiory muzealne Ukrainy, Rosji i Polski.

Głównym elementem. Analiza badań wykazała, że dziedzictwo mistrza badane jest wybiórczo: priorytetowym kierunkiem badań naukowych jest działalność Gonczara jako naukowca, kolekcjonera kolekcji sztuki ludowej. Kwestia genezy formacji ideowej i artystycznej rzeźbiarza pozostaje praktycznie niezauważona.

Podstawą teoretyczną badań były prace ankietowe, które umożliwiają rekonstrukcję realiów historycznych, w których żył i pracował I. Gonchar. Zawierają informacje o życiu i twórczości rzeźbiarza w kontekście życia artystycznego Ukrainy. Szczególną wartość ma publikacja wspomnień mistrza, zebranych w książce «Ciernie i Laury». Opiera się na pamiętnikach mistrza, które prowadził przez całe życie. Fakty dopełniające obraz życia kulturalnego Ukrainy w tym czasie zawarte są także w wywiadzie z I. Gonczarem, wspomnieniach jego zwolenników, fotorelacjach z wystaw itp. W trakcie badań korzystaliśmy również z publikacji w czasopiśmie poświęconych twórczości mistrza.

Cel badania. Aby zrozumieć fenomen Iwana Gonczara, ważne jest prześledzenie, w jaki sposób, w jakich warunkach odbywała się formacja ideowo-artystyczna mistrza, jest celem tej publikacji.

Iwan Gonczar urodził się 27 stycznia 1911 r. we wsi Lipyanka, rejon sztolański, obwód czerkaski (Kubyiovych, (Ed.), 1994: 5) w dużej rodzinie plantatorów (8 dzieci). Nazwa wsi pochodzi od nazwy drzew, które od czasów starożytnych rosły w tych miejscach i służyły m.in. jako materiał do rękodziela (Kadybtsy – posypki i naczynia lipowe o średnicy ponad metra), znanych od lat 30. XVI wieku i tworzone przez okolicznych mieszkańców do dnia dzisiejszego...

Ludowe korzenie określiły główne cechy osobowości Iwana Gonczara. Energia, dociekliwość umysłu, ciekawość zostały z powodzeniem połączone z naturalnym kunsztem przyszłego artysty. Ze względu na swój reaktywny temperament we wczesnym dzieciństwie, Iwan wielokrotnie znajdował się w śmiertelnych sytuacjach, co zmuszało rodziców do ograniczania jego swobodnego pobytu poza domem. Według samego Ivana Gonczara jego zewnętrzny dynamizm został wysublimowany w aktywnym poszukiwaniu możliwości samorealizacji. Głębokie wewnętrzne uczucia i samotność pobudziły duchową komunikację z naturą, co znalazło wyraz w pierwszych, tworzonych niepełną ręką dziecka, pracach z drobnego plastiku: figurkach zwierząt, ptaków, form roślinnych. Przyszły rzeźbiarz dużo rzeźbił z gliny, malował z natury.

Książki stały się ważnym elementem realizacji bogatej wyobraźni małego artysty: kopiuje on rysunki słynnych mistrzów grafiki książkowej i przez analogię tworzy autorskie kompozycje. Tak więc młody artysta to nie tylko szlifował swoje umiejętności, ale też analizując rysunki innych autorów, rysował pomysły na własne prace. Wytrwale ćwicząc kopiowanie, Iwan Gonchar nabył umiejętności realistycznego rysowania, praw kompozycji, relacji tonalnych. Pierwszymi książkami-nauczycielami mistrza były «Kobzar» Tarasa Szewczenki i «Opowieści o chwalebnej armii Zaporozie Grassroots» Adriana Kashchenko (proj. M. Pogrebniak, ilustracje ukraińskich artystów V. Kornienko, I. Stetsenko, P. Slasion).

W 1919 r., w wieku dziewięciu lat, I. Gonchar odbył roczny kurs parafialny, a następnie uczył się w siedmioletniej szkole Zemstvo. Roczny kurs szkoły parafialnej obejmował przedmioty mające na celu kształtowanie podstaw wychowania moralnego. W szkole ziemstwa nauczano przedmiotów ogólnokształcących, był czas na samodzielne przygotowanie i lekcje indywidualne. Oprócz programu obowiązkowego prowadzono dodatkowe zajęcia w szkole ziemstwa, prowadzono wykłady z historii i geografii, działały koła muzyczno-chóralne i artystyczne. Biorąc pod uwagę twórcze podejście nauczycieli do prezentowanego materiału, badanie I. Gonczara było łatwe. Ponadto aktywnie uczestniczył w życiu szkoły, rysując plakaty, transparenty na święta, ozdabiając gazetę ścienną, wykonując papierowe aplikacje i ćwicząc sztukę pisaną. Żywe zainteresowanie nauką skłoniło chłopca do ciągłego samodoskonalenia: wykonywał wiele pełnowymiarowych rysunków, kopiował ilustracje czołowych mistrzów grafiki książkowej, wycinał figurki zwierząt ze złomu, np. ziemniaków, buraków.

W kontekście problemu zostania mistrzem należy zwrócić uwagę na niezwykle fakt jego twórczej biografii, którą sam nakreślił w swoich pamiętnikach. W 1922 roku jako jedenastoletni chłopiec stworzył model wiejskiego kościoła, dopracowując go w najdrobniejszych szczegółach. Sam autor opisał to wydarzenie w następujący sposób: «Wyrzeźbił kościół nie tylko jako obiekt architektoniczny, ale także ozdobił go w środku: wykonał ikonostas i namalował ikony, którymi ozdobił do tego odpowiednie miejsca. Wyrzeźbił księdza i ubrał go w szaty kościelne, a nawet samego biskupa, którego niejednokrotnie widywał w kościele. Rzeźbił ludzi i umieszczał ich na swoich miejscach. Podświadomie grałem rolę architekta, budowniczego, rzeźbiarza, malarza, a także etnografa, bo musiałem rzeźbić ludzi w ubraniach, które nosili na wsi. Do dzwonnicy przymocowano mały dzwonek. Jednym słowem wszystko było takie samo jak w naszym wiejskim kościele. W taką twórczą pracę włożyłem dużo energii i czasu, dlatego było mi bardzo drogie» (Baranovska, Veselova, & etc., 2002: 58).

W ten sposób, tworząc model wiejskiego kościoła, młody artysta zademonstrował swoją naturalną zdolność do oddawania rzeczywistości w formach trójwymiarowych – za pomocą rzeźby. W stworzonym obiekcie architektonicznym młody autor zademonstrował integralność percepcji, umiejętność wyrażenia uczucia estetycznego poprzez harmonijny stosunek proporcji, ujawnił własne upodobania estetyczne, wystarczająco dojrzałe jak na tak młody wiek. Wysoka ocena jego pracy przez członków rodziny i współmieszkańców wsi umocniła I. Gonczara w poprawności obranego przez niego celu życiowego – zostania artystą.

Tradycje społeczno-kulturowe ludu, zdaniem mistrza, położyły podwaliny pod jego dalszy rozwój. Na kształtowanie się I. Gonczara jako artysty duży wpływ miały ludowe uroczystości, harmonijnie splecione przedchrześcijańskie

obrzędy i głęboko czczone święta prawosławne w twórczej interpretacji narodu ukraińskiego (pieśni rytualne, kolędy, hojność, kultura odświętnego święta, oryginalność malarstwa ikon, architektury i dekoracji wnętrz kościołów). Ivan Gonchar dorastał w czasach, gdy tradycje nie były dramatyczną akcją, będąc ważną częścią codziennego życia. Od dzieciństwa znał na pamięć śpiewy kościelne (irmos) na nabożeństwa, pieśni ludowe, które chętnie wykonywał. W ten sposób naturalny potencjał twórczy I. Gonchara rozwijał się pod wpływem wielu czynników – bogactwa otaczającej przyrody, wychowania, wszechstronnej edukacji.

Kierowany chęcią kontynuowania edukacji artystycznej Ivan Gonchar wyjeżdża do Kijowa, gdzie rozpoczyna naukę w szkole artystycznej. Od 1901 r. ta instytucja edukacyjna podlegała jurysdykcji Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Została zorganizowana przez V.N. Nikołajew, malarze V.K. Menk, S.S. Płatonow, N.K. Pimonenko, W.D. Orłowski, I.F. Seleznew; później F.G. Kryczewski, A.A. Muraszko, G.D. Dyachenko, F.S. mgr Krasitsky Kozik, E.S. Michajłow (Kudrickij, (Ed.), 1985: 678–679). Zauważmy, że do 1917 r. na terenie dzisiejszej Ukrainy funkcjonowały trzy szkoły średnie artystyczne: wspomniana szkoła w Kijowie, szkoła charkowska, utworzona w 1912 r. na bazie miejskiej szkoły rysunku i malarstwa (Semenov, (Ed.), 1991: 1–2) i odeska szkoła artystyczna, której historia sięga 1865 r.

Te szkoły artystyczne były zdominowane przez zasady Petersburskiej Akademickiej Szkoły Sztuk Pięknych. Przyczyną dominacji tradycyjnie ustalonego nurtu edukacji artystycznej na Ukrainie była autokratyczna polityka Imperium Rosyjskiego, zmierzająca do rusyfikacji. W ten sposób okólnik Wałujewskiego z 1863 r. i dekret Aleksandra Emskiego z 1876 r. zabroniły drukowania książek w języku ukraińskim, importu literatury ukraińskojęzycznej i zamknięto ukraińskie szkółki niedzielne. W rezultacie na Ukrainie nie było krajowych instytucji naukowych, poziom alfabetyzacji ludności był bardzo niski. Na przykład w 1917 r. na 35 mln mieszkańców Ukrainy 75% było analfabetami. Dekrety te były zgubne dla kultury ukraińskiej, zniszczyły równy dialog między kulturą ukraińską i rosyjską.

W tym względzie należy podkreślić, że pozytywne zmiany w życiu kulturalnym Ukrainy zostały wprowadzone na krótki okres przez bolszewików. rządowi dzięki serii reform i reorganizacji mających na celu przekształcenie socjalistycznego modelu rozwoju kraju. W dziedzinie kultury zgodnie z uchwałą Wszechzwiązkowego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SRR z dnia 21 września 1920 r. wydano dekret o wprowadzeniu języka ukraińskiego do szkół i administracji instytucje. Dekret ten pozostał jednak tylko na papierze.

Kilka lat później, na XII Zjeździe RKP(b) (1923) ogłoszono politykę nacjonalizacji. Polityczną podstawą trwających reform było zdobycie zaufania grup etnicznych różnych narodowości, narodów ZSRR w polityce socjalistycznej reorganizacji partii bolszewickiej.

Ukraińska wersja nacjonalizacji otrzymała określenie «ukrainizacja» (Profesory NAOMA, 2008: 41–44). Właśnie w tym okresie politycznej i kulturalnej rekonstrukcji, we wrześniu 1927 r., I. Gonchar z powodzeniem wstąpił do pierwszego roku kijowskiej artystyczno-przemysłowej szkoły zawodowej nr 1. Czas realizacji polityki ukrainizacji wydaje się być jasnym okresem w historii kultury i sztuki ukraińskiej. W teatralnym Kijowie aktywnie promowane są sztuki i spektakle ukraińskich twórców tradycyjnych tematów ludowych, odbywają się przedstawienia ukraińskiej klasyki w wykonaniu znanych aktorów sceny narodowej P.K. Saksaganskogo, M.K. Zankowieckaja, M.K. Sadovsky.

W Ukraińskiej Akademii Nauk wykłady otwarte prowadzą znani naukowcy: S.A. Efremov, O.Yu. Germaize, M.S. Gruszewski.

Był to czas entuzjastycznych poszukiwań nowych form w sztuce. Organizowane są stowarzyszenia artystyczne, takie jak Stowarzyszenie Rewolucyjnej Sztuki Ukrainy (ARIU), Stowarzyszenie Artystów Czerwonej Ukrainy (AHKU), Stowarzyszenie Współczesnych Artystów Ukrainy (OSHU), Stowarzyszenie Młodych Artystów Ukrainy (OMHU) (Labinskyi, 2001: 388). Działalność podobnie myślących artystów M.L. Bojczuk: I. Padalka, V. Sedlyar, O. Pavlenko, S. Nalepinskaya-Boychuk i inni (Selivachov, (Ed.), 2002: 390). Aspiracje przedstawicieli instytutów artystycznych Charkowa i Kijowa połączyła idea utworzenia nowej narodowej sztuki ukraińskiej.

Wrażliwa postać Ivana Gonchara była w młodzieńczy sposób otwarta na wszystko, co nowe. Artysta nie lekceważy procesów zachodzących w życiu kulturalnym kraju, w tym awangardowych nurtów formalistycznych w sztuce, ale nie włączy się do żadnego z nich. Skłania się nie ku formalnemu poszukiwaniu nowych form w sztuce, ale ku zrozumieniu idei dzieła i jego ucieleśnienia w rzeźbie w tradycjach szkoły realistycznej, bo w formacji artysty kształcił się w sztuce kijowskiej szkoła odegrała decydującą rolę, której koncepcja pedagogiczna wywodzi się z tradycji edukacyjnych Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu...

Prowadzona w kraju polityka kulturalna zbiegła się z okresem osobistej formacji i była zgodna z aspiracjami młodego artysty. Dzięki mecenatowi i przyjaznej opiece wybitnych postaci inteligencji ukraińskiej kontynuowano formację estetyczną i edukację I. Honczara. Głębokie przekonanie o potrzebie poznania, zachowania i rozwoju narodowej historii, kultury, nauki i sztuki stanie się pionem całego twórczego życia I. Gonczara. Po pomyślnym ukończeniu szkoły artystyczno-przemysłowej w 1929 r. Iwan Gonczar nie tylko stał się mistrzem zmysłu realistycznego, ale ideą odrodzenia narodowego przesycił go przez całe życie.

Wątpliwości i poszukiwania siebie w zawodzie (1929–1933) uczęszcza na wykłady Instytutu Rolnictwa, ale ostatecznie potwierdza swój wybór bycia artystą-rzeźbiarzem. Później, omijając oficjalny kurs edukacyjny instytutu sztuki, opracowuje własny program zdania egzaminu na nadanie tytułu kwalifikacyjnego artysty-rzeźbiarza: «Moje chwilowe odejście od sztuki jeszcze bardziej zaogniło i zaostriżyło moją miłość do niego. W dalszym ciągu intensywnie przygotowywałem się do komisji eksperckiej, która dawałaby mi możliwość uzyskania kwalifikacji artysty-rzeźbiarza» (Baranovska, Veselova, & etc., 2002: 130).

Na podstawie nadesłanych prac członkowie autorytatywnej komisji Ministerstwa Kultury Ukrainy jednogłośnie przyznali I. Gonczarowi kwalifikację artysty-rzeźbiarza. Decyzja komisji, mówiąc w przenośni, utrwaliła okres poszukiwań i formacji I. Gonchara, który w swoich pamiętnikach napisze: «Prawdopodobnie nie było na świecie szczęśliwszego człowieka ode mnie» (Baranovska, Veselova, & etc., 2002: 130).

Wnioski. Naturalne zdolności Ivana Gonchara do studiowania rzeźby, rysunku, malarstwa oraz wpływ wychowanych w tradycji akademickiej nauczycieli, w dużej mierze zadecydowały o realistycznym ukierunkowaniu jego twórczości. Wchłonięte od dzieciństwa tradycje ludowe, miłość do natury, która również przyczyniła się do ukształtowania gustu artystycznego, uporczywe pozytywne nastawienie, pomogły Iwanowi Gonczarowi zrealizować ideę stworzenia muzeum sztuki ludowej nowego typu, w którym gromadzonej przez niego sztuki ludowej, kolekcje starodruków, naczyń kościelnych, malarstwa ikonowego współistnieją z autorskimi rzeźbami mistrza.

Tak więc początki formacji ideowo-artystycznej zdeterminowały główną koncepcję twórczą artysty – zachowanie i rozwój kultury i sztuki narodu ukraińskiego w twórczości autora.

Bibliografia:

1. Гончар Иван (1911–[1993]). Энциклопедия украиноведства. Наук. товарищество им. Т. Шевченко во Львове; глав. ред. В. Кубийович. Переизд. в Украине. Репринт. изд. от 1955–1984 гг. Львов, 1994. Т. 2.
2. История украинского искусства: в 6 т. АН УРСР. Глав. ред. УРЕ. Киев, 1967–1968.
3. Киев: Энциклопедический справочник. Под ред. А.В. Кудрицкого. 2-е изд., испр. и доп. Киев : Гл. ред. УРЕ, 1985.
4. Лопухов О. Слово про видатного митця-педагога Костянтина Єлеву. *Дослідницькі та науково-методичні праці* : зб. наук. пр. Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Київ, 2009. Вип. 16. С. 69–77.
5. Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара. Упоряд. та авт. щоденникових нотаток Н. Поклад ; кер. проекту та авт. передм. В. Яременко. Київ : МАУП, 2007.
6. Нарис історії України ХХ століття: навчальний посібник / Н.П. Барановська, О.М. Веселова та ін.; за заг. ред. В.А. Смолія. Київ : Генеза, 2002.
7. *Перспективи: к 70-летию Харьковского художественного института*. № 3 / гл. ред. В.Т. Семенов. Харьков : Упр. архитектуры и градостроительства Харьковского горисполкома, 1991.
8. Професори НАОМА (1917–2007). *Дослідницькі та науково-методичні праці* : зб. наук. пр. Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Київ, 2008.
9. Традиційне й особисте у мистецтві : *Коллективне дослідження за матеріалами ІV Гончарівських читань*. / Відп. ред. М. Селівачов. Київ : Музей Івана Гончара, 2002.
10. Шевченківські лауреати. 1962–2001 : Енциклопедичний довідник. Автор-упорядник Микола Лабінський. Київ : Криниця, 2001.

References:

1. Baranovska, N.P., Veselova, O.M. & etc. (2002). *Narys istorii Ukrainy KhKh stolittia: navchalnyi posibnyk* [Essay on the history of Ukraine in the twentieth century: a textbook]. V.A. Smolii (Eds). Kyiv: Heneza. [In Ukrainian]
2. *Istoriya ukrainського iskusstva* [History of Ukrainian art]: in 6 vol. AN URSR. (1967–1968). Glav. red. URE. Kyiv. [In Russian]
3. Kubyiovych, V. (Ed.). (1994). *Honchar Ivan (1911 – [1993]). Jenciklopedija ukrainoznavstva* [Honchar Ivan (1911–[1993]). Encyclopedia of Ukrainian Studies]. Nauk. tovarishhestvo im. T. Shevchenko vo L'vove. Pereizd. v Ukraine. Reprint. izd. ot 1955–1984 gg. Lviv. Vol. 2. [In Russian]
4. Kudrickij, A.V. (Ed.). (1985). *Kiev: Jenciklopedicheskij spravocnik* [Kyiv: Encyclopedic Reference]. 2nd edition, revised and enlarged. Kyiv: Gl. red. URJe. [In Russian]
5. Labinskyi, Mykola. (2001). *Shevchenkivski laureaty. 1962–2001: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Shevchenko laureates. 1962–2001: Encyclopedic reference book]. Kyiv: Krynytsia. [In Ukrainian]
6. Lopukhov, O. (2009). *Slovo pro vydatnoho myttsia-pedahoha Kostiantyna Yelevu* [A word about the outstanding artist-teacher Kostiantyn Yeleva]. *Doslidnytski ta nauково-metodychni pratsi: Zb. nauk. pr. Natsionalnoi akademii obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury*. Kyiv. Issue 16. P. 69–77. [In Ukrainian]
7. Poklad, N., & Yaremenko, V. (Eds). (2007). *Maister, abo Terny i lavry Ivana Honchara* [Master, or Thorns and Laurels of Ivan Gonchar]. Kyiv: MAUP. [In Ukrainian]
8. *Profesory NAOMA [NAVAА professors] (1917–2007)*. (2008). *Doslidnytski ta nauково-metodychni pratsi: Zb. nauk. pr. Natsionalnoi akademii obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury*. Kyiv. [In Ukrainian]
9. Selivachov, M. (Ed.). (2002). *Tradyciine y osobyste u mystetstvi: Kolektyvne doslidzhennia za materialamy IV Honcharivskykh chytan* [Traditional and personal in art: Collective research based on the materials of the IV Gonchar readings]. Kyiv: Muzei Ivana Honchara. [In Ukrainian]
10. Semenov, V.T. (Ed.). (1991). *Perspektivy: k 70-letiju Har'kovskogo hudozhestvennogo instituta* [Prospects: to the 70th anniversary of the Kharkiv Art Institute]. № 3. Kharkiv: Upr. arhitektury i gradostroitel'stva Har'kovskogo gorispolkoma. [In Russian]